

ARCHEO UW

NR 3

WARSZAWA 2016

***Na wschodnich rubieżach Imperium Romanum:
polsko-gruzińska ekspedycja archeologiczna
w forcie Gonio-Apsaros w Gruzji***

Fort w Gonio, starożytnym Apsaros lub Apsarus, znajduje się w południowo-zachodniej części Adżarii, autonomicznej republiki w Gruzji. Został on wzniesiony w strategicznym punkcie dla rzymskiego garnizonu wojskowego. Blokował wąski pas nadmorskiej równiny pomiędzy brzegiem Morza Czarnego (obecnie oddalonym o ok. 0,5 km) i ostatnimi wzniesieniami Gór Pontyjskich (odległymi o ok. 0,3 km). Obok kasztelu przebiegała jedyna dogodna droga prowadząca na północ do Sebastopolis (współczesne Suchumi), a na południe do rzymskich prowincji w Azji Mniejszej. Około 2 km na północ od Apsaros znajdował się położony na tym szlaku bród przez rzekę Chorokhi. Taka lokalizacja wyróżniała Apsaros jako jedną z najważniejszych rzymskich fortyfikacji na tym terenie. Wchodziła ona w skład Limesu Pontyjskiego lub tzw. Granicy Pontyjsko-Kaukaskiej.

Trójwymiarowy
model fortu
rzymskiego
Gonio-Apsaros
(wykonał
M. Bogacki)

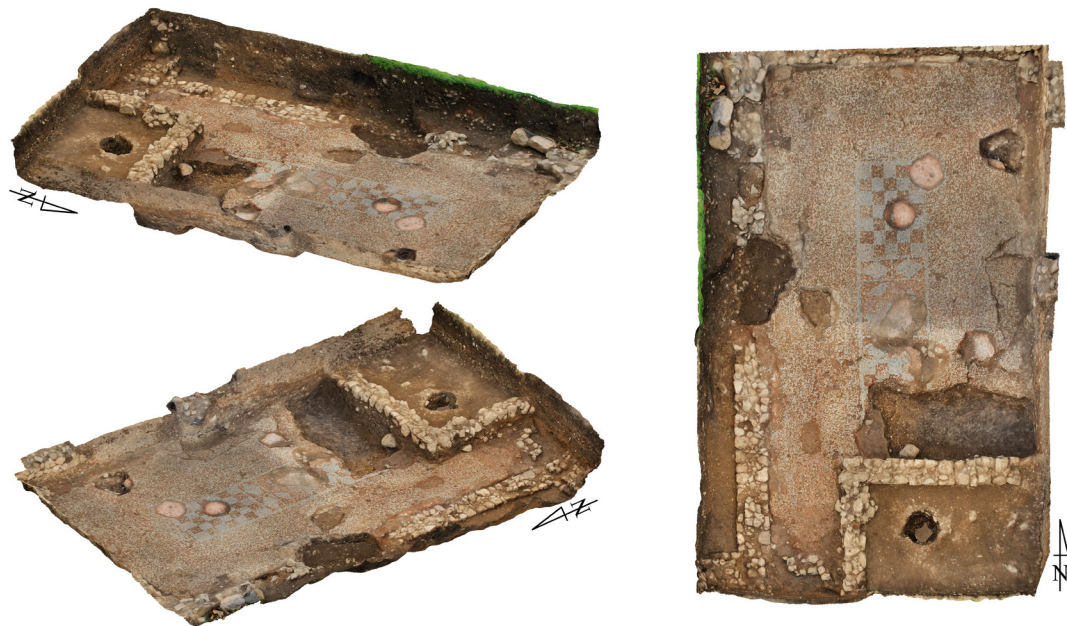

Fort na planie prostokąta o powierzchni 4,75 ha ma wymiary: 222 m na osi północ-południe i 195 m na osi wschód-zachód. Mury obronne, które noszą ślady kilku przebudów, zachowały się do wysokości 5–7 metrów. Obwód obronny uzupełnia 18 baszt prostokątnych oraz w kształcie litery „U”. Szacuje się, że pierwotnie było ich 22. Wspomniane fortyfikacje powstały najprawdopodobniej za panowania cesarza Dioklecjana (284–305 r.) i były potem przebudowywane przez wojsko bizantyjskie i osmańskie, a współcześnie również radzieckie. Umocnienia wcześniejszego fortu, z I–III w., nie zachowały się do dziś.

Jedną z pierwszych wzmianek o Apsaros znajduje się na Tabula Peutingeriana. Na zachowanej kopii tej starożytnej mapy widnieje nazwa „Apsaro”. Najprawdopodobniej fort funkcjonował już w latach 70. I w. n.e. Znajduje to potwierdzenie w znaleziskach archeologicznych. Najstarsze rzymskie monety z wykopaliisk pochodzą z czasów Nerona i Domicjana. Znajdowane są też fragmenty amfor typowych dla tego samego okresu, które wytwarzano w Italii i na wyspie Kos. Te najstarsze ślady na Zakaukaziu zostawili najprawdopodobniej legionieści rzymscy z dwóch różnych jednostek: Legio I Italica oraz Legio XVI Gemina. W tym okresie znajdował się w Apsaros obóz rzymski o obwarowaniach drewniano-ziemnych. Szacuje się, że pierwszy fort murowany powstał na przełomie I i II w.

Półowa mozaiki
znajdującej się
w termach, widok
od południa;
sezon 2015 (fot.
O. Kubrak)

Trójwymiarowy model pomieszczeń z mozaiką oraz posadzką, widok od południa, północy i od góry (O. Kubrak)

Kolejne wzmianki o Apsaros w źródłach pisanych pochodzą z 132 roku, kiedy Arrian – zarządca Kapadocji – odbył podróż wzdłuż wybrzeża Morza Czarnego. Podaje on, że w Apsaros stacjonowało pięć kohort (speira). O forcie wspomniano również na inskrypcji z Abelli (Włochy). Kasztel wymieniono tam jako jedną z wielu fortyfikacji funkcjonujących podczas Wojny Partyjskiej (113–117), prowadzonej przez cesarza Trajana. Kolejna wzmianka pochodzi z II-wiecznego papirusu z Fajum (Egipt). Tekst został napisany przez weterana Martialisa, służącego w kohorcie II Claudiana stacjonującej w Apsaros. W III wieku Imperium Rzymskie toczyło walki z barbarzyńcami atakującymi wybrzeża Kolchidy. Źródła historyczne nie podają informacji o zniszczeniu fortu, ale najprawdopodobniej został on wówczas porzucony, przynajmniej na jakiś czas. W kolejnym stuleciu Apsaros opustoszało a jego funkcję przejął położony dalej na północ fort w Tsikhisdziri (Petra Justiniana). Po ok. 250 latach Apsaros ponownie zostało obsadzone wojskiem podczas wojen pomiędzy Bizancjum a Persją. Wzniesiono wówczas umocnienia, które można podziwiać do dziś. Później mury te były przebudowywane wielokrotnie, zarówno przez garnizony tureckie, jak i radzieckie.

Badania Fortu Apsaros w Gonio zapoczątkowano w latach 60. XX wieku, kiedy A. Lekvinadze przeprowadził analizę architektoniczną zachowanych relikwów umocnień. W 1961 roku odkopano ruiny znaj-

dujące się pod ziemią na zachód od twierdzy, które stanowią być może pozostałości nabrzeża portu. Pierwsze wykopaliska pozwoliły również pozyskać szereg zabytków ruchomych, takich jak fragmenty naczyń ceramicznych i szklanych oraz monety (O. Lordkipanidze).

Fort z lotu ptaka
(fot. M. Bogacki)

Po odzyskaniu przez Gruzję niepodległości, w latach 2000–2002 przeprowadzono wspólne niemiecko-gruzińskie wykopaliska, których efektem było odsłonięcie kolejnych partii zabudowy fortu. W badaniach brali udział A. Geyer, A. Plontke-Lüning oraz ze strony gruzińskiej m.in. prof. S. Mamuladze i dr E. Kakhidze. Ekspedycja przeprowadziła również pomiary geodezyjne na północ i wschód od istniejących murów. Wyniki pozwoliły stwierdzić, że umocnienia z pierwszych wieków naszej ery sięgały dalej na północ, poza zarys zachowanych fortyfikacji. Ekspedycja niemiecko-gruzińska odkopała także część jednego z budynków znajdujących się wewnątrz fortu. Odkryte relikty zostały uznane za pozostałości komendantury (principia) i są datowane na pierwsze wieki naszej ery. Obok odsłonięto pozostałości dziedzińca, na którym zachowały się bazy pod kilka posągów. Wspomniane

U góry: Górne partie murów przebudowane w okresie tureckim. Ściana północna.
U dołu: Członkowie ekspedycji przy wejściu od strony zachodniej. Sezon 2014 (fot. M. Czapski)

badania nieinwazyjne na terenie fortu. Wykonano pomiary geofizyczne metodą magnetyczną, a także pomiary geodezyjne i zdjęcia z powietrza. Na tej podstawie możliwe było uzyskanie nowych informacji na temat pozostałości zabudowań kryjących się pod ziemią wewnątrz umocnień. Na podstawie wyników badań geofizycznych opracowano czarno-białe mapy zmian wartości natężenia pola magnetycznego, wskazujących m.in. na występowanie pod powierzchnią gruntu pozostałości zabudowań. Uzyskane wyniki pozwoliły na wytypowanie najlepszych miejsc pod przyszłe wykopaliska.

dzieliniec jest młodszy od komendatury. Nie ma jak dotąd pewności co do funkcji tej późniejszej budowli. Badania niemiecko-gruzińskie objęły także część zachowanych murów obronnych i teren na zewnątrz fortyfikacji. Poza murami odkryto m.in. położone na południe od fortu ujęcie wody oraz wodociąg z rur ceramicznych doprowadzający wodę do twierdzy. Podjęto też próby odnalezienia kamieniołomu, z którego wojsko rzymskie mogło pozyskiwać budulec.

W 2012 roku w Gonio rozpoczęła badania pierwsza polsko-gruzińska ekspedycja archeologiczna. W pierwszym sezonie zespół kierowany przez prof. Krzysztofa Misiewicza przeprowadził

W sezonie 2014 przeprowadzono pierwsze w historii polsko-gruzińskie wykopaliska, których celem była weryfikacja uzyskanych wyników badań geofizycznych. W pracach wzięło udział 25 osób: studenci Instytutu Archeologii UW oraz wolontariusze. Badaniami kierował dr Radosław Karasiewicz-Szczypiorski. Wykopaliska rozpoczęto jednocześnie w dwóch

różnych miejscach. Na podstawie wyników badań geofizycznych z 2012 roku wytyczono dwa wykopy: wschodni oraz zachodni. Na wykopie wschodnim natrafiono na fundamenty budynku, najprawdopodobniej koszar z okresu bizantyjskiego. Znaleziono również rury ceramiczne, doprowadzające wodę do fortu w pierwszych wiekach naszej ery.

Znacznie bardziej intrygujące okazały się jednak wyniki badań na wykopie zachodnim. Na podstawie pomiarów geofizycznych można było przypuszczać, że ziemia kryje tam pozostałości łaźni. W trakcie wykopalisk odkryto m.in. posadzkę wyłożoną płytkami ceramicznymi oraz biegnący wzdłuż niej kanał, również wyłożony takimi płytkami. Jest to najprawdopodobniej część podłogi szatni (*apodyterium*). Na posadzce zalegało wiele fragmentów szklanych naczyń. Były to głównie tak zwane balsamaria, czyli naczynka na kosmetyki. W następnych dniach odsłonięto pokryty zaprawą hydrauliczną zachodni skraj basenu. Na podstawie wspomnianych badań nieinwazyjnych można było się domyślać, że cały zbiornik ma wymiary 6×7 m. Brak śladów systemu ogrzewania podłogowego (*hypocaustum*) wskazuje, że był to basen przeznaczony na wodę chłodną (*frigidarium*). Od tego momentu można było uznać, że faktycznie badane ruiny stanowią pozostałość term garnizonowych.

Studenti
i wolontariusze
pracujący przy
eksploracji
kolejnych
warstw. Sezon
2015 (fot.
O. Kubrak)

Pewną prawidłowością, która powtarza się na wielu wykopaliskach, jest dokonywanie największych odkryć w ostatnim dniu badań. Tym razem było podobnie. Na kilka godzin przed zakończeniem wykopów udało się odsłonić narożnik pomieszczenia, na którego podłodze zachowała się mozaika. Składała się z białych, czarnych i szarych sześcianów z kamienia (tesser), ułożonych obok siebie bez określonego wzoru. Odkryty fragment mozaiki zadokumentowano a następnie zabezpieczono przykrywając workami i przysypując ziemią, by zminimalizować ryzyko zniszczenia posadzki w okresie zimowym. Odsłonięcie pozostałej części mozaiki pozostawiono na następny sezon.

Analiza zachowanych pozostałości pomieszczeń i wydobytych z nich zabytków potwierdza, że odkryty budynek to łaźnie zbudowane i wykorzystywane przez stacjonujący w tym miejscu garnizon rzymski. Budowla została wzniesiona w I w. n.e. Na podstawie wyników badań geofizycznych można w przybliżeniu określić powierzchnię całej budowli, która wynosiła ponad 1100 m².

W kolejnym sezonie, w 2015 roku, wykop został rozszerzony w taki sposób, aby w całości odsłonić basen *frigidarium* oraz pomieszczenie z mozaiką. W badaniach uczestniczyło około 50 studentów i pracowników Instytutu Archeologii UW oraz wolontariuszy. Już po dwóch

Posadzka rzymska z widocznym kanałem, widok od strony zachodniej; sezon 2014 (fot. M. Czapski)

Na sąsiedniej stronie: Fragment pomieszczenia z mozaiką, basen oraz podłoga z posadzką widoczne od strony południowej. Sezon 2014 (fot. M. Czapski)

Pozostałości
zabudowań
wewnątrz
fortu od
strony
południowej.
Sezon 2014
(fot. M.
Czapski)

tygodniach pracy okazało się, że efekty przeszły najsmielsze oczekiwania! Odślonięta została znaczna część posadzki z mozaiką z motywami geometrycznymi. Na podstawie motywu na mozaice udało się już na tym etapie stwierdzić, że powierzchnia pomieszczenia wynosiła pierwotnie około 70 m². Mozaika jest w kilku miejscach uszkodzona przez późniejsze wkopy, m.in. przez doły na odpadki, które w tej części fortu kopali żołnierze ze stacjonującego w Gonio tureckiego garnizonu. Znaleźiska ze wspomnianych dołów (jam) pozwalają datować zniszczenia mozaiki na XVII–XVIII w.

Odkryta mozaika to pierwsze tego typu znalezisko w Adżarii i wyjątkowe w skali całej Gruzji. Inne podobne posadzki, np. ze stanowiska Dzalisi koło Mtsheta, są datowane na II–III w. i zostały wykonane na zamówienie elit ówczesnego królestwa Iberii (wschodnia Gruzja). Podłoga w łaźni w forcie Apsaros (Gonio) powstała już w drugiej połowie I w. Wykonali ją rzymscy żołnierze jako ozdobę term garnizonowych. Termy to świadectwo najwcześniejszego etapu obecności wojsk rzymskich na tych terenach. Mozaika to również rzadki przykład podobnego zdobienia w termach wojskowych, które miały być funkcjonalne, ale nie musiały być upiększane w sposób typowy dla term w miastach i bogatych domach na terenie Imperium Romanum.

Po zakończeniu prac wykopaliskowych mozaika została wstępnie zabezpieczona. W ciągu kilku lat będzie przeprowadzona jej konserwacja oraz prace budowlane, które umożliwią prezentację znaleziska w miejscu odkrycia. Planowana jest budowa nowego pawilonu muzealnego, który będzie chronił pozostałości łaźni.

Dwa sezony wykopalisk (2014–2015) umożliwiły odkrycie jedynie części term w Gonio. Badania pozwoliły jednak ustalić, że budowla powstała najprawdopodobniej już w połowie I w. n.e. Ta pierwsza faza była zbudowana z większym rozmachem, a pomieszczenia term zajmowały znaczną powierzchnię. Budowla uległa jednak zniszczeniu, prawdopodobnie w pożarze. Na jej gruzach wzniesiono kolejną łaźnię i właśnie w tej drugiej fazie podłogę jednego z pomieszczeń ozdobiono mozaiką. Także tym razem budowla uległa zniszczeniu, a jej ruiny posłużyły jako źródło budulca dla późniejszych garnizonów. Dlatego w wykopach znajduje się niewiele fragmentów dachówki pierwotnie pokrywającej dachy. Brak też pozostałości niektórych ścian, ponieważ kamień z ich fundamentów został wykopany i wykorzystany do innych celów.

Woda do łaźni była najprawdopodobniej doprowadzana wodociągiem zbudowanym z rur ceramicznych. Trzy linie takich zniszczonych

Mur i wieża
fortu. Strona
wschodnia.
Sezon 2014 (fot.
M. Czapski)

zur zostały znalezione w sezonie 2014 w wykopie na wschód od term. Rurociąg (akwedukt) biegł zapewne na wschód, poza mury, w kierunku pobliskich wzgórz. Na razie nie jest jednak znany jego przebieg poza fortem ani źródło, z którego czerpano wodę.

Badania polsko-gruzińskiej ekspedycji archeologicznej w Gonio-Apsaros odbyły się dzięki współpracy Instytutu Archeologii Uniwersytetu Warszawskiego, Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej UW im. Prof. Kazimierza Michałowskiego oraz Agencji Ochrony Dziedzictwa Kulturowego Adżarii (Cultural Heritage Preservation Agency of Ajara) a także Muzeum Gonio-Apsaros. Kierownikiem ze strony polskiej jest dr Radosław Karasiewicz-Szczypiorski, ze strony gruzińskiej prof. Shota Mamuladze. Badania wspiera biuro podróży Rainbow Tours S.A.

Fort Apsaros w Gonio, położony na wybrzeżu Morza Czarnego na południe od Batumi, to dobre miejsce do pracy i wypoczynku dla studentów i wolontariuszy. Jest to również jeden z najciekawszych zabytków Adżarii. Warto uwzględnić to miejsce w planach swojej podróży do Gruzji.